

Список литературы

1. Львов А.П. Электрические сети повышенной частоты. – М.: Энергоиздат, 1981. –104 с.
2. Рыбалко А.Я. Оцінка витрати провідникового матеріалу в системі електропостачання безконтактних електровозів // Гірничая електромеханіка та автоматика: Наук. – техн. зб. – 2001. – Вип.67. – С.53–60.
3. Рыбалко А.Я. Снижение расхода проводникового материала в системе электроснабжения бесконтактных электровозов// Горн. информ.-аналит. бюл. – 2003. – №3. – С.207–210.
4. Транспорт с индуктивной передачей энергии для угольных шахт /Г.Г.Пивняк, И.П.Ремизов, С.А.Саратикянц и др.; Под ред. Г.Г. Пивняка. – М.: Недра, 1990. – 245 с.
5. Розенфельд В.Е., Староскольский Н.А. Высокочастотный электрический транспорт. М.: Транспорт, 1978. – 208 с.
6. Математичне моделювання електромагнітних процесів передачі енергії / Г.Г. Півняк, М.Г. Поляков, А.Я. Рыбалко, С.О. Сушко; За ред. акад. НАН України Г.Г. Півняка. – Д.: Національний гірничий університет, 2003. – 145 с.
7. Ватсон Г.Н. Теория бесселевых функций.– М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. – Ч.1. – 798 с.
8. Рыбалко А.Я. Провод для сетей тока повышенной частоты. – Гірничая електромеханіка та автоматика: Науч.- техн. зб. – 2010. – Вип.84.

*Рекомендовано до публікації д.т.н. Зайкою В.Т.
Надійшла до редакції 30.10.10*

УДК 504.4.054

© М.П. Рева, А.С. Редчук, Т.К. Макарова

ЕВАПОРИТОВА СЕДИМЕНТАЦІЯ СОЛЕЙ ЗІ СКЛАДНИХ РОЗЧИНІВ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ КРИВБАСУ

Розглядається процес кристалізації солей при випаровуванні складних сольових розчинів. Рассматривается процесс кристаллизации солей при выпаривании многокомпонентных рассолов.

Process of crystallization of salts at evaporation of multicomponent brines is considered.

Вступ. Основними джерелами забруднення навколишнього середовища при видобуванні та збагаченню залізних руд Кривбасу являються відвали хвостосховища, ставки-накопичувачі, невід'ємною складовою яких є значні обсяги високо мінералізованих вод (до 20 млн. м³ на рік). Мінералізація досягає 30 г/дм³. Фільтрація високо мінералізованих вод в ґрунти, в водоносні горизонти, та скиди в р. Інгулець згубно діють на довкілля.

Зосередженням декількох джерел забруднення в одному місці значно знижується негативний вплив на оточуюче середовище. Для Південного гірничо-збагачувального комбінату – це розміщення хвостосховища «Войково» на відвалі Лівобережний, загальна площа якого складає близько 900 га, а висота – 100 м. Площа поверхні, з урахуванням її грубоуламкової структури, - до 20 млн. м². В теплий період року скальна поверхність відвалу розігрівається (за рахунок сонячної енергії) до 70⁰С, що дозволяє при відповідних режимах зрошення випаровувати значні обсяги високо мінералізованих вод, а надлишки (в зимовий період) акумулювати в тілі відвалу першого ярусу, де обсяг пустот досягає 20 млн. м³.

Мета роботи – виконати аналітичні дослідження процесу кристалізації солей при випаровуванні води з багатокомпонентних сольових розчинів. Для визначення режиму зрошення необхідно оцінити умови випадання твердих сольових залишків в осадок в залежності від хімічного складу технологічних вод. Джерела забруднення – хвостосховище “Войково” та ставок – накопичувач б. Свистунова.

Ставок-накопичувач б. Свистунова. Результати хімічного аналізу води зі ставка-накопичувача балки Свистунова представлені в табл. 1. Склад води за даними аналізу представлений в таблиці 1.

Таблиця 1

Хімічний склад води ставка-накопичувача б. Свистунова

Компонент	Вміст		Після кристалізації кальциту і гіпсу	
	(мг/л)	(моль-екв/л)	(моль-екв)	г
Cl ⁻	18045	0,5083	0,5083	18,045
SO ₄ ²⁻	1650	0,0337	0,0098	0,470
HCO ₃ ⁻	244,1	0,0040	0	0
Ca ²⁺	571,1	0,0286	0	0
Mg ²⁺	869,4	0,0725	0,0725	0,869
Na ⁺ , K ⁺	10282	0,4470	0,4470	10,282

Згідно табл. 1 основними компонентами розчину є перші шість іонів. Нажаль, в результатах аналізу відсутні окремі дані по натрію і калію, але якщо припустити, що вміст калію досить значний, то баланс катіонів і аніонів погано сходиться. В зв'язку з цим у всіх подальших розрахунках вважалось, що в розчині присутній *лише натрій*.

Що стосується нітрату, нітриту, амонію та заліза, то їх вміст незначний і впливом цих компонентів на розчинність основних солей можна в першому наближенні знехтувати.

Евапоритова седиментація солей з розчину. **В основу подальших розрахунків покладені наступні припущення:**

1. Так як вміст солей у розчині досить малий (32 мг/л це приблизно 3% по масі), припускаємо, що літр розчину містить 1000 г води.
2. Випарювання розчину йде до зменшення кількості води у 20 раз (тобто до маси залишкової води 50 г).
3. Після випарювання розчин охолоджується до 0°C.

Кількість моль-еквівалентів кальцію в розчині суттєво менше кількості моль-еквівалентів гідрокарбонату, тому за моделлю Харді – Егстера [1], розчин відноситься до нейтральних. Еволюція такого розчину при його випарюванні відбувається так, що рН залишається близьким до нейтрального. В першу чергу наступає кристалізація найменш розчинного компоненту – кальциту за схемою:

Маса кальциту відповідає кількості гідрокарбонату: два моля HCO₃⁻ осаджують 1 моль CaCO₃, тобто 0,004 моль гідрокарбонату дають 0,002 моль каль-

циту ($m = 0,002 \cdot 100 = 0,2$ г, 100 – молярна маса кальциту). Кількість кальцію в результаті цього процесу зменшується на 0,004, тобто складає 0,0246 моль-екв.

Далі, за схемою Харді – Егстера йде осадження гіпсу ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$). Так як кількість еквівалентів кальцію менша за кількість еквівалентів сульфату в розчині, маса гіпсу визначається вмістом кальцію. Один моль-еквівалент Ca^{2+} дає 1 моль-еквівалент гіпсу, звідси маса гіпсу, що кристалізується дорівнює $0,0246 \cdot 86 = 2,11$ г (86 – еквівалентна маса гіпсу).

Таким чином, результатом виділення найменш розчинних сполук – кальциту і гіпсу – є зменшення маси розчинених солей на 2,31 г (в розрахунку на літр вихідного розчину), повне зникнення кальцію і гідрокарбонату з розчину і зменшення кількості сульфату (в даному випадку до 0,0098 моль-екв). Абсолютний вміст іонів у розчині після осадження кальциту та гіпсу в моль-еквівалентах та в грамах представлений в двох останніх колонках таблиці 1. При дослідженні сумісної розчинності солей склад розчину найчастіше виражають представляючи його як вміст певних солей [2, 3]. У нашому випадку це будуть солі NaCl , Na_2SO_4 і MgCl_2 . З даних таблиці маємо вміст Na_2SO_4 (0,0098 моль-екв) – 0,697 г, MgCl_2 (0,0725 моль-екв) – 3,44 г і NaCl (0,436 моль-екв) –

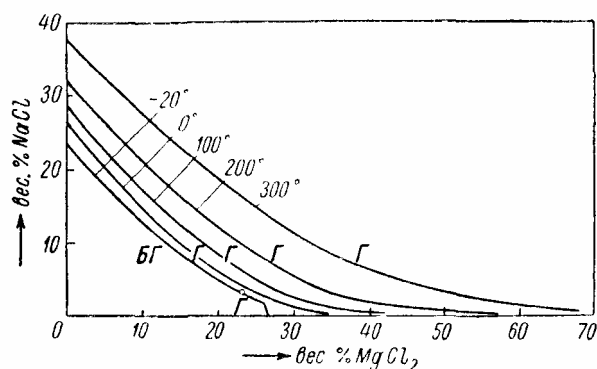

Рис. 1. Діаграма розчинності системи $\text{NaCl} - \text{MgCl}_2 - \text{H}_2\text{O}$ [2]

25,50 г. Вміст натрій сульфату досить малий (0,88% за масою, що менше розчинності навіть при 0°C). Якщо знехтувати цією величиною, то можна розглядати розчин як систему, що містить тільки натрій хлорид і магній хлорид. Діаграма розчинності для цієї системи показана на рис. 1. Слід відзначити, що для значних концентрацій натрій хлориду тверда фаза в рівновазі з насиченим розчином для температур 0°C і вище містить тільки на-

трій хлорид (галіт).

Якщо взяти до уваги, що в результаті упарювання маса води зменшується до 50 г, легко обчислити процентний вміст солей у пересиченому розчині. Нехтуючи натрій сульфатом, одержуємо:

$$\omega_{\text{NaCl}} = \frac{25,50 \cdot 100}{25,5 + 3,44 + 50,00} = 32,3\%; \quad \omega_{\text{MgCl}_2} = \frac{3,44 \cdot 100}{25,5 + 3,44 + 50,00} = 4,4\%.$$

За даними [2], при 0°C і при вмісті MgCl_2 4,4% розчинність натрій хлориду складає 20,8% (ізотерма 0°C добре описується рівнянням $y = 0,0146x^2 - 1,3134x + 26,269$, де x і y – масові частки NaCl і MgCl_2 відповідно). Звідси легко одержати масу NaCl , яка викристалізується з такого розчину. Нехай z – маса кристалів. Маса NaCl в розчині дорівнює $25,5 - z$, а маса розчину, відповідно $78,94 - z$. Складаємо рівняння:

$$\omega'_{\text{NaCl}} = \frac{(25,50 - z) \cdot 100}{(78,94 - z)} = 20,8\%$$

Розв'язок цього рівняння дає $z = 11,5$, тобто в результаті охолодження випареного розчину до 0°C викристалізується 11,5 г натрій хлориду.

В результаті кристалізації NaCl концентрація магній хлориду зростає до величини 5,1% (зменшується маса розчину), що приводить до подальшого зменшення розчинності натрій хлориду (до 19,95%). Повторне обчислення маси викристалізованої солі дає значення 12,2 г. Подальші ітерації не приводять до суттєвої зміни цієї величини.

Слід відмітити, що розчинність натрій хлориду в діапазоні від 0°C до 100°C мало залежить від температури (див. рис.1), тому при охолодженні, скажімо, до 10°C маса кристалів буде практично тією ж самою.

В результаті випарювання 1 літра водного розчину, склад якого представлений у таблиці 1, до маси води 50 г виділяються такі маси солей: CaCO_3 (кальцит) – 0,2 г; $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ (гіпс) – 2,11 г; NaCl (галіт) – 12,2 г.

Загальна маса осаду складає близько 14,5 г.

Хвостосховище „Войково”. Результати хімічного аналізу води з хвостосховища „Войково” наведені в табл.2

Таблиця 2

Хімічний склад води хвостосховища „Войково”

Компонент	Вміст		Після кристалізації кальциту і гіпсу	
	(мг/л)	(моль-екв/л)	(моль-екв)	г
Cl^-	7924	0,223	0,223	7,92
SO_4^{2-}	2280	0,0475	0,0367	1,76
HCO_3^-	378,3	0,0062	0	0
Ca^{2+}	340,7	0,0170	0	0
Mg^{2+}	693,1	0,0578	0,0578	0,693
Na^+, K^+	4667	0,203	0,203	4,67

Склад цього розчину теж в основному представлений першими шістьма рядками таблиці, тобто аніонами хлориду, сульфату і гідрокарбонату та катіонами натрію, магнію і кальцію. Відмінність від розчину зі ставка-накопичувача б. Свистунова полягає у суттєво меншій кількості натрію і, особливо, хлориду. Що стосується сульфату, то його концентрація більша – і абсолютна, і відносна. Зауваження з попереднього розділу, що стосуються компонентів, які є незначними домішками, справедливі і для даного розчину.

Евапоритова седиментація солей з розчину. В основу розрахунків були покладені ті ж припущення, що і для розчину зі ставка-накопичувача б. „Свистунова”. Єдина різниця полягає в тому, що при випарюванні розчину до маси води 50 г маса солей, які кристалізуються, досить незначна, тому розрахунки виконані як для маси води після випарювання рівної 50 г, так і для маси води, рівної 20 г.

Розчин, що досліджується, також відноситься до „нейтральних” [1]. При його випарюванні першою починається кристалізація кальциту і гіпсу.

Маса кальциту відповідає кількості гідрокарбонату: $0,0031 \cdot 100 = 0,310$ г. Кількість кальцію в результаті цього процесу зменшується на $0,0062$, тобто складає $0,0108$ моль-екв. Далі йде осадження гіпсу. Маса гіпсу, як і в попередньому випадку, визначається вмістом кальцію. Один моль-еквівалент Ca^{2+} дає 1 моль-еквівалент гіпсу, звідси маса гіпсу, що кристалізується дорівнює $0,0108 \cdot 86 = 0,932$ г.

Абсолютний вміст іонів у розчині після осадження кальциту та гіпсу в моль-еквівалентах та в грамах представлений в двох останніх колонках таблиці 2. В цьому випадку маса розчинених речовин суттєво менша. Якщо представити склад розчину як суму NaCl , Na_2SO_4 і MgCl_2 , то отримаємо такі величини.

Маса Na_2SO_4 складає $0,0367 \cdot 71 = 2,60$ г. Маса MgCl_2 складає $0,0578 \cdot 47,5 = 2,74$ г. Маса NaCl складає $0,1655 \cdot 58,5 = 9,68$ г.

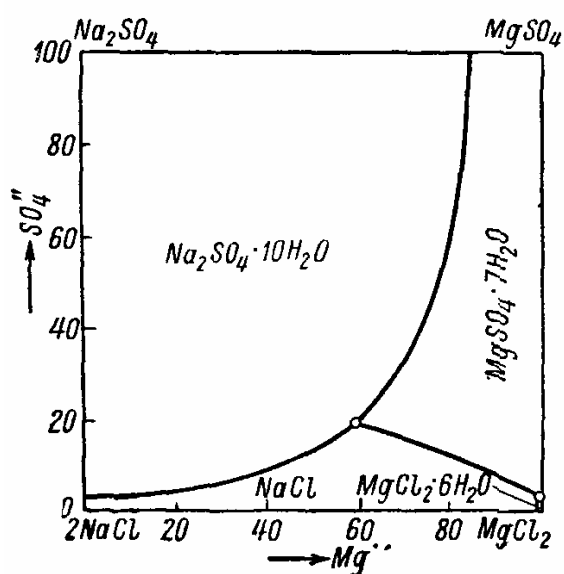

Рис. 2. Діаграма розчинності системи $2\text{NaCl} + \text{MgSO}_4 \rightarrow \text{Na}_2\text{SO}_4 + \text{MgCl}_2$ (температура 0°C)

Маса натрій сульфату досить значна, тому ми не маємо права нехтувати його присутністю в розчині і повинні розглядати цей розчин як чотирьохкомпонентну систему: $2\text{NaCl} + \text{MgSO}_4 \rightarrow \text{Na}_2\text{SO}_4 + \text{MgCl}_2$.

Розчинність в такій системі досліджена і досить детально описана в технічній літературі [3]. Розглянемо систему при двох масах залишкової води – 50 г і 20 г. Масові частки речовин у пересиченому розчині для цих двох випадків представлені в табл. 3.

Діаграма розчинності системи $2\text{NaCl} + \text{MgSO}_4 \rightarrow \text{Na}_2\text{SO}_4 + \text{MgCl}_2$ для температури 0°C представлена на рис. 2.

Таблиця 3

Масові частки речовин в пересиченому розчині

Компонент	Вміст при залишку води	
	50 г	20 г
NaCl	14,9	27,6
Na_2SO_4	4,00	7,43
MgCl_2	4,22	7,83

Добре помітно, що в обох випадках, представлених в таблиці 3, фігуративна точка системи відповідає зоні кристалізації мірабіліту ($\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$) та галіту (NaCl). Апроксимація даних таблиць розчинності [3] дає для вмісту MgCl_2 4,22% розчинність натрій сульфату 1,86%, а розчинність натрій хлориду – 20,3%. Звідси витікає, що при залишку води 50 г повинен кристалізуватись лише мірабіліт. Обчислення маси кристалів можна провести як у випадку криста-

лізації хлориду натрію для попереднього розчину, але з урахуванням того, що мірабіліт містить кристалізаційну воду, маса розчину зменшується на $2,27z$:

$$\omega'_{Na_2SO_4} = \frac{(2,60 - z) \cdot 100}{(65,02 - 2,27z)} = 1,86\%.$$

Рішення цього рівняння дає масу мірабіліту ($2,27z$) $3,26$ г. Зміщення фігуративної точки системи за рахунок зменшення маси розчину в цьому випадку незначне, причому розчинність натрій сульфату трохи зростає, тому одержана маса мірабіліту трохи завищена.

Для масової частки магній хлориду $7,83\%$ розрахована розчинність натрій сульфату становить $2,87\%$, а розчинність натрій хлориду – $15,6\%$, тому у випадку залишкової маси води 20 г кристалізуються як мірабіліт, так і натрій хлорид. Це ускладнює розрахунок – доводиться розв'язувати систему двох рівнянь з двома невідомими:

$$\omega'_{Na_2SO_4} = \frac{(2,60 - z) \cdot 100}{(35,02 - 2,27z - t)} = 2,87\%; \quad \omega'_{NaCl} = \frac{(9,68 - t) \cdot 100}{(35,02 - 2,27z - t)} = 15,6\%.$$

Розв'язання системи дає масу мірабіліту $4,28$ г і масу $NaCl$ $5,79$ г. Зменшення маси розчину на $10,07$ г приводить до зміни масової частки $MgCl_2$ до $10,98\%$, при якій розчинність натрій сульфату дорівнює $4,08\%$, а розчинність натрій хлориду – $11,2\%$. Розв'язання системи рівнянь для цих значень розчинності дає масу мірабіліту $2,06$ г, тоді як маса кристалів натрій хлориду складає в цьому випадку $8,49$ г. Зміна маси розчину в цьому випадку – $10,55$ г. Далі зміщенням фігуративної точки системи можна знехтувати.

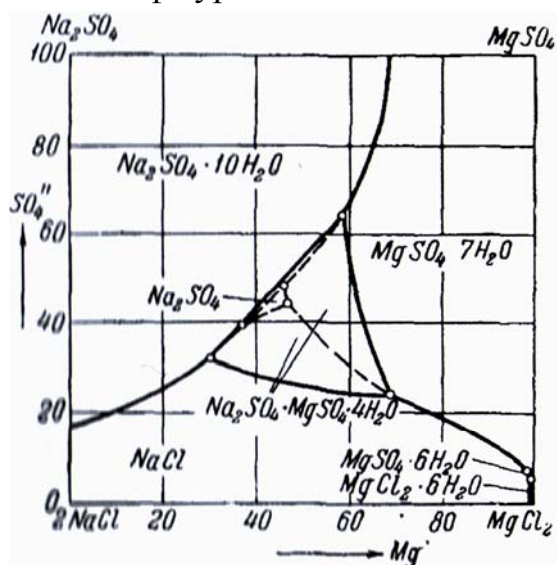

Рис. 3. Діаграма розчинності системи $2NaCl + MgSO_4 \rightarrow Na_2SO_4 + MgCl_2$ при температурі $15^\circ C$

Слід відзначити, що в даному випадку крім натрій хлориду з розчину кристалізуються і натрій сульфат, розчинність якого суттєво знижується від температури, тому, якщо розчин буде охолоджений до менш низької температури, мірабіліт може зовсім не випадати в осад (рис.3), тоді як маса кристалів $NaCl$ залишається майже тією ж самою, тому що розчинність натрій хлориду, як уже згадувалось, в діапазоні $0 - 100^\circ C$ від температури майже не залежить.

В результаті випарювання 1 літра водного розчину, склад якого представлений у таблиці 2, до маси води 50 г виділяються такі маси солей: $CaCO_3$ (кальцит) – $0,310$ г; $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ (гіпс) – $0,932$ г; $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$ (мірабіліт) – $3,26$ г.

Загальна маса осаду складає близько $4,5$ г. При випарюванні до маси води 20 г маси солей складають: $CaCO_3$ – $0,310$ г; $CaSO_4 \cdot 2H_2O$ – $0,932$ г; $Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$ – $2,06$ г.; $NaCl$ – $8,49$ г.

Загальна маса осаду рівна приблизно 11,8 г. Якщо мірабіліт не буде кристалізуватись, маса твердих солей буде приблизно 9,7 г.

Висновки.

1. В багатокомпонентних сольових розчинах, якими являються високо мінералізовані технологічні води гірничо-збагачувальних комбінатів Криворіжжя, кристалізація окремих солей починається при концентраціях в межах 40-60%. У цьому випадку обсяг випаруваної води досягає 98%.

2. Зміна температури розчину з 100⁰С до 0⁰С майже не впливає на обсяги кристалізації (для досліджених розчинів)

3. Для утилізації складних сольових розчинів шляхом випарювання води, найбільш доцільним є мілкодисперсне зрошення розігрітої поверхні відвалу, що дозволяє за один цикл випарувувати 100% води. При наступних циклах зрошення, маса твердих сольових залишків нарощується, а потім “змивається” в тіло відвалу дощем або більшим обсягом зрошення. В тілі відвалу тверді сольові залишки можуть складуватися природнім шляхом, в процесі пошарової відсипки відвалу, передбаченої технологічним процесом складування грубоулашkových скальних порід.

Список літератури

1. Чарыкова М.В., Чарыков Н.А. Термодинамическое моделирование процессов эвапоритовой седиментации. – СПб.: Наука, 2003. – 262 с.

2. Справочник экспериментальных данных по растворимости многокомпонентных водно-солевых систем. Том 1 / состав. Здановский А.Б., Ляховская Е.И., Шлеймович Р.Э./ – Ленинград: Ленгосхимиздат, 1953. – 671 с.

3. Справочник экспериментальных данных по растворимости многокомпонентных водно-солевых систем. Том 2 / состав. Здановский А.Б., Ляховская Е.И., Шлеймович Р.Э./ – Ленинград: Ленгосхимиздат, 1954. – 600 с.

*Рекомендовано до публікації д.т.н. Зберовським О.В.
Надійшла до редакції 03.11.10*

УДК 628.4.028

© С.Х. Авраменко, Ю.В. Волох

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІД НАКОПИЧЕННЯ ТВЕРДИХ ПРОМИСЛОВИХ ВІДХОДІВ ТА ШЛЯХИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТАЛУРГІЙНИХ ШЛАКІВ

Наведено актуальність проблем від накопичення та поводження з відходами. Проаналізовано дольовий вклад металургійних шлаків у загальному об'ємі відходів. Запропоновані пропозиції щодо їх ефективного використання: виробництво шлакової вати, тепло – і звукоізоляційних матеріалів, у виробництві бетонних тротуарних плит. В цілому доцільно організувати територіально – виробничі комплекси, де відходи одних виробництв будуть сировиною для інших.

Показана актуальность проблем от накопления и обращения с отходами. Определен долевой вклад металлургических шлаков в общем объеме отходов. Предложены мероприятия для их эффективного использования: производство шлаковаты, тепло- и звукоизоляционных материалов, в производстве бетонных тротуарных плит. В целом целесообразно органи-